

ФІКТИВНИЙ І РЕАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Суспільний капітал представляє собою складну єдність. Це соціально-економічна система, яка підкоряється як загальним, так і притаманним кожній підсистемі закономірностям. На сьогодні світова економіка у цілому і кожна країна зокрема характеризується ситуацією розриву, неадекватності між реальним сектором економіки і ринком цінних паперів. Така невідповідність була завжди, але зараз це загрожує поглибленням системних криз, послабленням керованістю соціально-економічною сферою. Світові і національні кризи 80-90-х років ХХ ст. стали яскравим свідченням цих процесів. Постає проблема у визначенні суперечностей між реальним та фіктивним капіталом. У сукупності цих двох форм пріоритет належить реальному капіталу, адже він уособлює виробничий сектор економіки. Саме тут закладені процвітання або спад економічної системи у цілому. Даний сектор відіграє вирішальну роль у народному господарстві, визначає пропорції, масштаби і взаємозв'язки з іншими формами капіталу, а, отже, й секторами економіки.

Основна проблема у цій сфері полягає у визначенні достовірності схеми – чи дійсно є фіктивним фіктивний капітал? Для цілісного з'ясування сутності поняття фіктивний капітал звернемося до історії його формування.

Термін "фіктивний капітал" став використовуватися для характеристики окремих економічних явищ лише у ХVІІІ ст. У цей час фіктивним капіталом називали цінності, які або взагалі не мали внутрішньої вартості, або остання відігравала незначну роль, а в головному вони залежали від ступеня довіри до їх емітента та інших схожих факторів. Ш.-Л. Монтеск'є говорив, що "золото і срібло є фіктивним багатством", а В. Мірабо відділяв металеві гроші від паперових білетів. Вони доводили необхідність забезпечення фіктивних (паперових) грошей реальними (золотими). Сам термін "фіктивний капітал" як відомо ще не використовувався, хоча вже у ХVІІІ ст. зародилась

"капіталотворча" теорія кредиту, позичкового капіталу, цінних паперів [1].

Джон Ло ототожнював кредит з грошима, а гроші з капіталом, причому вбачав у кредиті якщо не головне, то дуже важливе джерело зростання багатства країни. Він стверджував, що основою економічного процвітання країни є велика кількість грошей у ній. Слід зауважити, що Джон Ло не вважав паперові гроші головним багатством, адже він чудово розумів, що істинне багатство – це товари, підприємства, торгівля. Але надлишок грошей, на його думку, забезпечує повне використання землі, робочої сили, підприємницьких здібностей.

Погляди Ло і його авантюристична діяльність були піддані різкій критиці засновниками класичної політекономії А. Смітом та Д. Рікардо. Сучасні дослідники не звертають уваги на той факт, що теорія К. Маркса виникла для подолання обмеженості критикою класиків. На думку К. Маркса, вказуючи лише на підпорядкованість кредиту, позичкового капіталу, цінних паперів виробництву, А. Сміт і Д. Рікардо не бачили їх активного впливу на виробництво, заперечували важливу роль кредиту в процесі розвитку суспільного відтворення [1].

Саме у своїх працях К. Маркс починає використовувати поняття "фіктивний капітал". Головним у підході К. Маркса до нього було розкриття його двоякої сутності. З одного боку капітал – це сукупність цінних паперів, які не мають самі по собі дійсної вартості, і в цьому розумінні є фіктивними. Але фіктивність ця не абсолютна, тобто цінні папери не є чимось не реальним, таким, що не має нічого спільного з дійсністю. Зв'язок з реальністю, хоча і непрямий, є. З іншого, – цінні папери, як свідоцтва про надання грошей у позику (облігації) або титули участі у капіталі підприємства, що дають право на співволодіння ним (акції), відображають зростання реального капіталу, виступають у найбільш загальній формі, як паперові двійники реального капіталу (в його грошовій і матеріальній формі) здійснюють вплив на його кругообіг. К. Маркс неодноразово підкреслює цей другий бік капіталу.

Фіктивний капітал для К. Маркса – це максимальний результат, якого капітал може досягнути по лінії розвитку кредиту. Цінні папери виражали в першу чергу кредитні відносини. За їх допомогою у формі облігаційних позик або вкладень у акції міг здійснюватися і розвиватися кредит. Таким

чином, за К. Марксом, кредит і його форма – фіктивний капітал, прискорюючи розвиток матеріальних виробничих сил, виступає, у той же час, головним рушієм перевиробництва і надмірної спекуляції в торгівлі. Кредитній системі притаманний двоякий характер – сприяючи покращенню умов виробництва, вона створює перехідну форму до нового способу виробництва.

Обидві лінії марксистського аналізу були сприйняті і розвинуті В. Леніним. У кінці XIX – на початку XX ст.ст., характерною рисою розвитку економіки було зростання фондових цінностей. Слід відмітити, що у підході В. Леніна до аналізу фіктивного капіталу досить часто домінує односторонність і невиваженість та непослідовність в оцінках. "Стрижка купонів" була для нього символом паразитизму і загнивання капіталізму. Саме у цьому і проявилась певна переоцінка ролі монополій і недооцінка конкуренції.

Саме дана особливість отримала найбільшого розповсюдження в радянській політичній економії. Протягом десятиліть повторювалась теза В. Леніна про фіктивність фіктивного капіталу і постійно послаблювався аналіз реального капіталу та його ролі. У двотомному "Фінансово-кредитному словникуві" (1964 р.) відмічалось, що акції і облігації певною мірою відображають зростання дійсних капіталів, що вкладені у підприємство, доходи по цінним паперам виплачуються за рахунок доданої вартості. З іншого боку, акції перевищують капітали, що фактично вкладені у підприємство.

У 70-х роках XX ст. у Великій Радянській Енциклопедії у статті про фіктивний капітал думка про відоме відображення фіктивним капіталом реального була повністю виключена. "У категорії фіктивного капіталу відображається подальший розвиток фетишизації і паразитизму капіталістичних виробничих відносин... Паразитизм фіктивного капіталу особливо проявляється в облігаціях державних позик". У словникові "Політична економія" (1983 р.) підкреслювалось, що фіктивний капітал "не виконує жодної функції в процесі капіталістичного відтворення. Особливо сильно фіктивний капітал зростає сьогодні, що свідчить про посилення паразитичного характеру капіталізму".

Порівняння цих видань свідчить про дві загальні тенденції: по-перше, про відхід від розуміння природи цінних паперів і їх ролі, які були характерні К. Марксу і В. Леніну, і, по-друге, про

явне посилення негативізму поглядів і їх еволюцію до все більшого відкидання елементарних істин, які замінили об'єктивний науковий аналіз. Найбільш яскравим прикладом є твердження про те, що фондові цінності не виконують жодної функції.

Що стосується постійно повторюваних аргументів, то частина з них була справедливою, але занадто однобокою. І така однобокість у поєднанні з іншими положеннями призводила до викривлення істини. Наприклад, про джерела доходів власників цінних паперів. Дійсно, вони багато в чому є формою розподілу і перерозподілу додаткового продукту, який створюється у суспільстві. Але чи лише додаткового продукту? Чи не розподіляється і частина необхідного продукту? І головне, якщо дивіденд – це лише частина доданої вартості, яка виникає у процесі виробництва, то як бути з працівниками підприємства, які є його акціонерами. Адже тоді виникає питання: кого вони експлуатують?

Справедливою можна вважати і критику, що акцентує увагу на випадках, коли обсяг емітованих акцій перевищує обсяг реального капіталу компанії. Різниця між розміром реального і фіктивного капіталу утворює засновницький прибуток. Одним зі способів його реалізації є роздвоєння капіталу тієї чи іншої компанії, тобто випуск акцій на суму, яка перевищує реально вкладений у підприємство капітал. Але навряд чи правильно на основі об'єктивно існуючих операцій по роздвоєнню зводити до них всю діяльність компанії. До того ж існують і об'єктивні ліміти для розмірів роздвоєння, за якими розпочинається зона небезпеки для самого підприємства. Не менш важливо згадати і про регулюючу діяльність держави, яка намагається обмежити можливі втрати акціонерів.

Значні зміни в радянській економічній науці відбулися у 80-х роках ХХ ст., особливо у період перебудови. У цей час з'являються дослідження, спеціально присвячені досвіду фондових бірж Заходу. Характерною рисою цих праць був глибокий реалізм та відмова від старих догм і уявлень. Прикладом може слугувати праця В.Т. Мусатова "США. Біржа і економіка". Автор підкреслює в ній особливо значну роль фондового ринку в США внаслідок особливостей американської економіки, що склались історично: мобілізація капіталів і нагромадження населення відбувається через емісію акцій та

облігацій. Величезні кошти, які необхідно було спрямувати в обіг при створенні американської економіки, багато в чому зобов'язані своїм формуванням ринку цінних паперів, біржі [2, с. 76]. Недарма Ф. Енгельс у свій час відзначав: "Якби біржа не створила в Америці великих капіталів, то як могли б там, у цій селянській країні, виникнути велика промисловість і соціальні рухи?"

С.В. Павлов у праці "Фондова біржа і її роль в економіці сучасного капіталізму" відмічає, що з 60-х років ХХ ст. почалась поступова модифікація ролі бірж, розширилось їх використання, що не могло не позначитись на зміні підходів до функціонування фіктивного капіталу [3, с. 23].

Сучасна політична економія потребує дещо інших, більш фундаментальних підходів, які б спиралися на об'єктивний науковий аналіз і виключали будь-яку упередженість. У сучасні інтегрованій системі фінансового капіталу спостерігаються суперечливі процеси, коли сили відчуження часто перемагають сили об'єднання. Утворення фіктивного капіталу називається капіталізацією. Капіталізується кожен регулярно повторюваний доход, причому його розраховують за середнім розміром відсотка як доход, що приносить би капітал, відданий у позику.

Навіть там, де боргове зобов'язання – цінний папір – не є суто примарним капіталом, як у випадку з державними боргами, все рівно капітальна цінність цього паперу досить умовна. Цінні папери є титулами власності, які уособлюють реальний капітал. При цьому не виключена можливість, що акції уособлюють собою лише формальне підприємство. Звідси висновок, що капітал існує не подвійно, – з одного боку, як капітальна цінність права власності і, з другого боку, – як капітал, дійсно вкладений у виробництво. Капітал насправді існує лише в останній формі як фактор виробництва, а акція виступає титулом власності на реалізовану ним цінність.

Слід відмітити, що реальний і фіктивний капітал представлений не в якості двоякого їх існування, а в сукупному вигляді, в їх переплетінні, єдності і взаємодії капітал здійснює вплив на економічну систему не автоматично. Невідповідність між змістом (виробничий капітал) і формою прояву (фіктивний капітал) викликає у сучасній економічній науці ряд суперечок. З класичної філософії відомо, що форма і зміст ніколи не співпадають, адже якби вони співпали, то будь-яка наука була б

зайвою. Таке неспівпадіння в економічній системі досить часто має більш серйозні наслідки. З нашої точки зору, фіктивний капітал впливає на впорядкованість економічної системи, зокрема на її інформативність. Так, наприклад, індекс "Доу Джонса" та інші індекси фондового ринку здійснюють реальний вплив на економічну систему. По-перше, вони можуть давати могутній стимул до розвитку, а значить реально впливати на характер, шляхи і розмір інвестицій. По-друге, дають можливість передбачити небезпеку "перегріву" економіки і вжити відповідних заходів для його недопущення. Це означає, що частково фіктивний капітал можна розглядати як систему захисту реального сектора економіки.

Фіктивний капітал порівняно з дійсним виробничим капіталом має ряд суттєвих особливостей. По-перше, він не має власної вартості, хоча деякі види цінних паперів представляють собою реальний капітал. По-друге, обіг цінних паперів відбувається на фондовій біржі і в кредитній системі, тоді як сферою функціонування дійсного капіталу є виробництво. По-третє, розмір фіктивного капіталу (курсова вартість цінних паперів) визначається шляхом капіталізації доходів по цінним паперам; розмір прибутку на дійсний капітал залежить від його величини. По-четверте, зміна величини фіктивного капіталу не співпадає зі зміною обсягу дійсного капіталу. Він зростає швидше, що обумовлено розвитком акціонерних товариств, розривом між дивідендом і нормою відсотку, а також тим, що в період швидкого зростання ринкової економіки збільшення обсягів цінних паперів не завжди пов'язаний з процесом відтворення.

Таким чином, на сьогодні спеціального дослідження потребують зовнішні впливи на фіктивний та реальний капітали, т. зв. "зовнішні ефекти", що порушують стійкість і стабільність системи. Серед них варто виділити: економічну кон'юнктуру світового, регіонального, національного та локального ринків; ланцюгову реакцію несприятливих коливань у сфері валютно-фінансових операцій; недостатній розвиток інформаційних систем, що порушує рух реального та фінансового капіталу; політичні і соціальні конфлікти у світі, регіонах, окремих країнах.

Література

1. Багачева Г. И., Денисов Б. А. О многообразной трактовке категории капитал // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – №1.
2. Мусатов В. Т. США. Биржа и экономика. – М., 1985. – 224 с.
3. Павлов С. В. Фондовая биржа и ее роль в экономике современного капитализма. – М., 1989. – 128 с.